

ГЛОВО

№ 4 (79), липень – серпень 2020 р.

“Гетьманської столиці”

Газета Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”

ЮВІЛЕЙНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2020 РОКУ В БАТУРИНІ

**КАРИНА
СОЛДАТОВА**

старший науковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Вагомий внесок у розвиток сучасної історичної науки здійснюють археологи. 25 років у гетьманській столиці це добре доводять науковці Батуринської археологічної експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та Інституту археології НАН України. Вже довгий час експедицію очолює талановитий археолог, старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова Юрій Ситий.

Цьогорічні дослідження розпочалися 3 серпня та тривали майже три тижні. У розкопках традиційно взяли участь студенти, викладачі, наукові співробітники, магістранти Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського, Глухівського національного педагогічного університету імені О. П. Довженка та Інституту археології НАН України. Велику допомогу надали волонтери з різних українських міст. Сили науковців цього року були спрямовані на дослідження садиб мешканців Батурина XIII–XVIII ст.

Важливим досягненням цьогорічних розкопок стало доведення того факту, що давньоруське поселення на території сучасного Батурина не було знищене монголо-татарами як інші населені пункти краю восени 1239 р., а продовжувало існувати, принаймні, до другої половини XIII ст. Однак йому не вдалося уникнути нападу військ хана Курдана у 1275 р., про що свідчать спалені та покинуті житла. Населення, що вижило в цьому буревії, тікало подалі від сусідства зі степом – насамперед, у Верхнє Подесення та непрохідні Брянські ліси. У розкопі 2020 р. на поселенні «Палац» (начальник розкопу – науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України Сергій Сорокін) було віднайдено дві житлові споруди другої половини XIII ст. Археологи виявили металеве двошопове втулкеве вістря стріли. Також було знайдено чимало фрагментів гончарного посуду цього періоду.

Вже декілька років поспіль дослідження проходять і на території історичного району Батурина Побожівки. Там науковці досліджують житло початку XVIII ст.,

яке згодом належало генеральному писарю в уряді гетьмана Івана Мазепи Пилипу Орлику. Розкопки на даному об'єкті очолила старша наукова співробітниця Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського Людмила Сита.

Було закладено розкоп, який дотикався до минулорічного. Вдалося знайти дерев'яні залишки зовнішньої стіни будівлі. Серед знахідок переважали фрагменти рельєфних кахлів з гербами Пилипа Орлика («Новина») та гетьмана Івана Мазепи («Курч»).

Цьогоріч археологічні досліджен-

Ще один об'єкт розкопок 2020 р. знаходився на території замиської резиденції гетьмана Івана Мазепи. За роки досліджень цієї садиби було виявлено і вивчено кам'яний палац, дерев'яні «покоєву хату» (флігель), курінь-вартівню, церкву. Довгий час западина перед палацом вважалася рештками колодязя. В 2018 р. під час розвідки на краю котловану було знайдено цегляну кладку. У 2019 р. вдалося з'ясувати, що це підвальне приміщення наземної споруди, можливо, господарського призначення. Археологи дослідили ділянку входу до підвалу. Кладка з цегли мала товщину близько 90 см, а підвал був части-

Дослідження планування житла Пилипа Орлика, фото 2020 р.

Глиняний свічник XVII – початку XVIII ст.

Дослідження замиської резиденції гетьмана Івана Мазепи, фото 2020 р.

ня проходили і на території південного передмістя Батурина – на поселенні «Дорога» (неподалік автошляху Кіпті-Бачівськ). Розкопки об'єкта очолив старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д. Я. Самоквасова Олександр Терещенко. Ще 2018 р. науковці виявили тут житло мешканця Батурина XVII – початку XVIII ст. Цього року продовжили вивчення розпланування якого знайшли коридор та ганок, було дерев'яним. Воно було розібране до 1708 р. Серед знахідок переважали фрагменти керамічного посуду, полив'яні та теракотові кахлі з рослинним та геометричним орнаментом, фрагменти цегли. Особливо цікавою річчю цього сезону стала ціла глиняна дитяча іграшка-свистунець кінця XVII – початку XVIII ст.

Дослідження підвалу споруди замиської резиденції гетьмана Івана Мазепи, фото 2020 р.

криття, що доповнюють уявлення про розвиток Батурина в різні історичні періоди.

ною забудови садиби Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст. Вивчення об'єкта під керівництвом наукової співробітниці Інституту археології НАН України Людмили Мироненко в цьогорічному сезоні продовжилось. Науковцям вдалося «спіймати» кут західної стінки споруди. Продовжилось вивчення опорних стін та ніш підвального приміщення. На досліджуваному об'єкті було знайдено багато полив'яних та теракотових рельєфних кахлів, фігурної плити з підлоги палацу гетьмана І. Мазепи. Серед знахідок привертає увагу фрагмент цегли із відбитком лапи великої мисливської собаки.

Отже, ювілейний сезон 2020 року був цікавим та плідним на нові археологічні від-

ХОР БАТУРИНСЬКОЇ ВОСКРЕСЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА СВІТЛИНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Зоя СНИЖОК

науковий співробітник НІКЗ «Гетьманська столиця»

Важливим елементом богослужінь у православному храмі є хорівий церковний спів. Церковний хор складається з півчих – церковнослужителів нижчого чину.

Уявлення про склад церковного хору батуринської Воскресенської церкви-усипальниці гетьмана України Кирила Розумовського у 20–50-х роках ХХ ст. дають збережені світлини.

У музейній збірці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» зберігається світлина співаків хору за 1925 р. Її зробив відомий батуринський фотограф Микола Бокань – людина з талантом фотохудожника та оригінальними філософськими поглядами на світ. У 1926–1927 рр. він теж співав у хорі Воскресенської церкви. Взявся за справу підтримки релігійної общини, бо вбачав у церкві духовний порятunek для підростаючого покоління з переважно матеріалістичними поглядами.

Цю світлину до музею передала Любов Михайлівна Семенюк (до шлюбу Бурковська), донька псаломщика Воскресенської церкви Михайла Петровича Бурковського. Одночасно він був і регентом (керівником) церковного хору у 20–30-х і 50-х роках ХХ ст. Регентську справу називають специфічною галуззю диригентського мистецтва. Але водночас регент – це і майстерний співак, який співає разом з хором. І координатор дій з глибоким знанням послідовності богослужіння. Від нього залежить своєчасне забезпечення співаків нотним та текстовим матеріалом, підбір співаків та рівень виконавської майстерності півчих, наповнення кліросної бібліотеки.

За спогадами Л.М. Семенюк, хор Воскресенської церкви у 20–30-х роках ХХ ст. налічував 15–25 співаків. Репетиції проходили у будинку регента (нині це вул. Незалежності, буд. 15) А до того, з розповідей батька, Любов Михайлівна пригадує, що учасники хору збирались для розспівування у фруктовому саду, що колись належав Воскресенській церкві. На тому місці було кладовище і з того часу там стояла збудована невелика капличка. Саме в цьому приміщенні і збирались хористи. Згодом ця територія відійшла до селищної ради, старий сад викорчували, а місце віддали під забудову. Більшість співаків хору Воскресенської церкви були між собою у родинних зв'язках (батьки, діти, близькі родичі тощо). Батуринці часто на репетиції брали дітей. Спілкування

між собою займало важливе місце у житті хористів. Репетиції проходили в розмовах та жартах.

На світлині (Іл. 1) співаки розміщені чітко у три ряди. Завдяки спогадам Л.М. Семенюк встановлено імена більшості хористів. У нижньому ряду зліва направо: Софія Наринович (донька священика Воскресенської церкви), Клавдія Русакова, Володимир Кайрод (загинув на фронті під час Другої світової війни), Оришка Рибак, Надія Бурковська (донька регента хору), Зінаїда Наринович (донька священика Воскресенської церкви), Женя (прізвище не відомо), Червоняча (ім'я не відомо), Іван Рибак, Головань (ім'я не відомо). Другий ряд зліва направо: Емілія Рибак, Агафія Русакова, Наталія Рибак, Михайло Бурковський (регент хору), Микола Наринович (священик Вос-

кресенської церкви), Мотря Кайрод (дискант хору), Євдокія Погорелова, донька священика М. Нариновича (ім'я не відомо). Третій ряд зліва направо: Федір Рибак (тримає на руках сина Петра, який загинув у війну), Михайло Головань, Антон Рибак, Микита Беженко, Олександр Рибак, Погорелов (ім'я не відомо).

Відома світлина 1927 р. (Іл. 2), де М. Бокань зазняв хористів біля церкви на храмове свято у Великодній день. Серед них священик Воскресенської церкви Микола Наринович, а в останньому ряду – другий справа Микола Бокань.

У кінці 30-х років ХХ ст. приміщення Воскресенської церкви було переобладнане під заклад культури. І хор на деякий час припинив свою діяльність. Під час Другої світової війни храм був дуже порушований. Після війни релігійна громада отримала дозвіл на відбудову церкви. З відновленням храму відродився і його хор.

Іл. 1. Хор Воскресенської церкви. 1925 р. Фото М. Боканя.

ника «Гетьманська столиця» фото і 50-х років ХХ ст., де відображений хор Воскресенської церкви біля будинку його регента (Іл. 3). Очевидно, фото зроблене у день якогось релігійного свята, бо присутні священики парафії сіл Батуринського району (на жаль, їхні імена не встановлені). Але у описі світлини вказано, що в центрі – священик Воскресенської церкви Вікентій Філіпович, а біля нього – дружина Софія, теж хористка. Відомі імена деяких співаків: нижній ряд – крайній ліворуч Тимофій Прохорець, третя – Тамара Філіпович (донька священика). У третьому ряду другий ліворуч Федір Беженко, далі Єфросинія Хайлук, Олександра Кіт, Олександра Сова, дискант хору – Мотря Сіда (Кайрод), Олександра Стокоз (Русакова), Єфросинія Ситник, хористи Лобовик та Уткіна (імена не відомі). У четвертому ряду другий зліва – регент хору та дяк Воскресенської церкви Михайло Бурковський, а другий справа – ймовірно, староста хору на прізвище Медвідь (ім'я не відоме).

Іл. 2. Хор Воскресенської церкви у Великодній. 1927 р. Фото М. Боканя.

Іл. 3. Хор Воскресенської церкви. Фото 50-х років ХХ ст.

Тож збережені світлини хористів Воскресенської церкви є унікальними свідченнями того, що батуринці зберігли релігійність, духовність, вірність традиціям попри антирелігійні кампанії радянської влади.

«МІСТР» ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

**НАТАЛІЯ
ДРОБЯЗКО**

науковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Законодавчі документи, що діяли на теренах України в XVII–XVIII ст. – Литовський статут 1588 р., норми Магдебзького права за вчинення багатьох злочинів передбачали смертну кару. Виконувати вирок мав кат – «містр». Однак такі вироки виконувалися не завжди. Причин було декілька, але головною була можливість засудженого укласти мирову з потерпілою стороною, заплативши за вбивство так звану «головщину», тобто відкуп родичам убитого. Це добре простежується у справі про вбивство наймички Катерини Батютин її хазяйкою Пелагеєю Плющенковою. Справу описав в «Замечаниях на историческое монографии» 1898 р. О. Лазаревський. Злочин стався в травні 1689 р. в Борзні, у власному будинку господині. За такий вчинок П. Плющенкову мали б стратити. «Супліку» (справу) на розгляд передали до Батурина – до гетьманської резиденції, де діяли усі державні установи. Остаточний вирок виніс генеральний суддя Михайло Вуяхевич (1687–1690). Сторони вдалося примирити сплатою «головщини» в однакових розмірах як скривдженої сторони, так і до «шкатули» Генерального суду.

А ще далеко не завжди можна було знайти особу, що погодилася б привести у виконання смертний вирок. Хоча Литовський статут 1588 р. й передбачав обов'язок міських урядів утримувати «містра» для карання злочинців та гарантувати йому безпеку. У Розділі 4 статуту 31 зазначено, що за вбивство «містра» під час супроводу злочинця на страту нападника повинні скарати на смерть. Проте такі посади існували не в усіх містах, по-

при те, що дане ремесло оплачувалося досить непогано. Він отримував «по 1 копійці від кожного міщанського і посполитого двору». Окрім того, 50 копійок від кожного позивача за катування підсудного.

У Гетьманщині «містри» були міськими посадовцями, посаду обіймали терміном на один рік, інколи за певних обставин термін їх служби збільшувався. Зазвичай посада ката або усадковувалася, або займалася під загрозою кримінального переслідування: існувала практика що засуджений міг отримати амністію, якщо погодився сам стати катом. Для цього необхідно було, щоб місце ката було вакантне, – не всім засудженим могли запропонувати такий вибір. Звичайно, перш ніж стати катом, претендент повинен був довгий час пропрацювати підмайстром та повинен був володіти чималою

фізичною силою і знаннями про людське тіло. Не збереглося відомостей про те, чи була посада ката у гетьманському Батурині. Нам не відомо, хто виконав страту монаха Соломона в жовтні 1691 р., хто катував крелевецького сотника Данила Забілу в 1699 р. Але як свідчить у своїй праці О. Лазаревський, у 1719 р. якась баба із села Обмачева донесла гетьману І. Скоропадському, що новоплинський сотник «строит» проти нього чари. Бабу призвали в Батурин і доручили «писарю судів генеральних» Булавіці провести розслідування. Для проведення катувань «вызван был мистр из Нежина», який виконав присуд – катував цю жінку в базарний день, прив'язавши до стовпа, гарячою шиною.

Не менш важливим фактором було неоднозначне ставлення українсько-

го суспільства до «містра» в ті часи. Не дивлячись на те, що скривджений завжди вимагав помсти, виконавця «екзекуцій» ніхто навіть не називав по імені, тільки за професією. Не ходив він і до церкви, з неповагою ставилися й до його родини, якщо вона була. Люди з огидою відносилися до майстра кривавого ремесла, про що писав О. Левицький в праці «Погляд на ремесло ката в Малоросії». І це було однією з причин того, що на цю посаду погоджувалися майже виключно злочинці, рятуючи таким чином власне життя. Так у 1735 р. в Глухові катом служив убиця Кіндрат Запорожець, в 1738 р. в Ніжині цю посаду обіймав злодій Василь Гармашок. А в 1744 р. Ніжинській полковій канцелярії довелося повертати катавтикача Якова Мосціпаненка, який полишив своє ремесло, адже іншої кандидату-

Страта за зраду. Ілюстрація з книги М. Аркаса «Історія України-Руси».

ри на цю посаду не було. За такий вчинок його мали повісити, і він був змушений згодитися бути «містром» до кінця свого життя. А для того, щоб Яків ніколи більше не наважився на втечу, його було тавровано – «на обох щекх напятнение».

Отже, система виконання вироків у Гетьманщині базувалася на діючих тоді правових та суспільно-етичних нормах.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Наша ярмарочна площа, пространством около трех десятин, расположенная в центре местечка, вокруг Воскресенской церкви, является настоящим очагом зловония и всевозможных инфекций. Почва ея пропитана жидкими испражнениями животных, и хотя навоз с нея по возможности убирается, но тут же и сваливается к р. Сейму под откос горы, на которой расположена площадь. Нетрудно представить себе, какая отвратительная стекает в реку по этим откосам в периоды осенних дождей и весеннего половодья. Но этого мало. Вокруг площади ютятся дворы мясников и прасолов, в которых зимою убивается масса скота и овец, а затем туши, через станцию Бахмач и Дочь, отправляются в Вильну, Минск и др. города. Накопившиеся за зиму отбросы этих примитивных боен весною начинают гнить, заражают стекающую с дворов на площадь воду и частью смешиваются с последнею, что является новым источником зловония и заразы. Нет надобности распространяться, наконец, о неубоестве церковного богослужения под аккомпанимент

ярмарочного гвалта и скотского рева, при одуряющем аромате, исходящем от тысячилового стада лошадей, рогатого скота и овец и сотен смазанных дегтем телег. В качестве школьной усадьбы с садом, огородом и проч. площадь эта через какие-нибудь 5-6 лет сделала бы украшением местечка и, благодаря массе растений, не заражала-бы воздух, а способствовала его очищению... Дело в том, что наше местечко давно уже составляет одно из излюбленных дачных мест. Дачники съезжаются сюда на лето не только из Конотопа, Чернигова, Киева, но даже из столиц. Уничтожение внутренней клоаки в виде ярмарочной площади может лишь способствовать этому наплыву состоятельных людей, бесполезному прежде всего для местной торговли. Не следует также упускать из виду следующего обстоятельства. В прошлом году Министерство Внутренних Дел предложило очередным земским собраниям представить свои соображения по вопросу о предоставлении земству права 108 ст. городского положения относительно дачных мест и курортов.

Статья эта предоставляет городским думам обширные полномочия по изданию обязательных постановлений, касающихся внешнего благоустройства, и, между прочим, заключает в себе пункты: «о порядке содержания в исправности улиц и площадей»..., «об устройстве и порядке содержания в санитарном отношении... боен, и очистке дворов»..., «о мерах против порчи воды» и мн. др. Так как в данном случае поставлен был вопрос о расширении земской компетенции, то нет сомнения, что большинство собрания, подобно Конотопскому, высказалось за предоставление земству права 108 ст. гор. пол. Но раз это предположение Министерства Внутренних Дел делается законом, то земство, надо думать, само не преминет возбудить ходатайство о передаче нашей ярмарочной площади в другое место, и тогда столь любезный сердцам батуринских коммерсантов грязь и вонь оставят по себе лишь приятные воспоминания...

Киевлянин, 1901 г., № 87.

Підготувала І. Паламарчук

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ ТА ЙОГО ОBOB'ЯЗКИ

**ОКСАНА
СОХАН**

молодший науковий співробітник
НІКЗ «Гетьманська столиця»

Генеральна військова канцелярія – вища державна військово-адміністративна установа Гетьманщини, створена в ході Національно-Визвольної війни 1648–1657 рр. За допомогою неї гетьман здійснював військове, судове, адміністративне, фінансове управління. Свого часу ця адміністративна установа знаходилась і в Батурині – від 1669 р., коли місто було проголошено гетьманською резиденцією, і до 1708 р., коли цю резиденцію знищено військо російського генерала О. Меншикова – за гетьманування Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи. До складу Генеральної військової канцелярії входила генеральна старшина: генеральний обозний, генеральний писар, два генеральних судді, два осавули, бунчужний та хорунжий. Вже у другій половині XVII ст. було чітко сформовано основні функції та доручення зазначеної когорти урядовців.

Довгий період хорунжий разом із бунчужним не входили до складу генеральних старшин, та, відповідно, несли звичайну службу при дворі гетьмана. Лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича у 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійно діючим. Впродовж 1672–1687 рр. цю посаду обіймають такі впливові козацькі стар-

шини, як Григорій Карпович Коровка-Вольський та Степан Петрович Забіла.

До кола обов'язків генерального хорунжого входило пильнувати військові хоругви (корогви, знамена), а під час урочистостей виносити їх перед гетьманом. Також є припущення, що у віданні хорунжого була так звана надвірна хоругва – загіг козаків-компанійців, які постійно перебували в гетьманській резиденції і відповідали за охорону гетьмана.

Цей прошарок старшини брав безпосередню участь і в судових справах. Вони могли бути присутніми на засіданнях генерального суду як його члени. Інколи генеральному хорунжому доручали проведення слідства на місцях у справах розмежування земель, введення у володіння тощо. Відомо, що свого часу цих спеціалістів залучали до виконання дипломатичних місій. Зокрема, вони їздили з різними дорученнями до Москви: повідомляти російський уряд про потреби козацького війська, про здобуті перемоги та ін. Разом з іншою генеральною старшиною брали участь у прийомі іноземних посланців. Як підтвердження цьому – зустріч Михайлом Миклашевським у 1688 р. в Батурині московського посольства Ф. Шаковитого. Також генеральний хорунжий мів виконувати обов'язки наказного гетьмана. У серпні 1689 р.

Іван Мазепа відправляється до Москви, залишивши «на господарстві» у гетьманській столиці генерального хорунжого Івана Ломиковського.

Оскільки уряд генерального хорунжого займав одне із нижчих місць у ієрархії верхньої старшини, то траплялися випадки вивіщення призначення генеральних хорунжих за гарну службу до уряду полковника. Наприклад, у роки гетьмануван-

Прапор Стародубського полку, 1690–1696 рр.
Шведський Армійський (Військовий) музей,
Стокгольм.

ння Івана Самойловича, у 1678 р. Григорій Коровка-Вольський стане стародубським полковником, а вже у 1682 р. він займе киявське полковництво. Яків Лизогуб у 1687 р. отримав від Івана Мазепи чернігівське полковництво. Також подальше службове просування могло привести колишнього хорунжого до уряду генерального осавула, як це трапилось з Михайлом Миклашевським та Іваном Ломиковським.

Можемо підсумувати, що за для ефективного управління козацькою державою було здійснено розподіл влади. Уряд генерального хорунжого мав свої особливості. Ці урядники виконували дипломатичні, судові, церемоніальні функції. Реалізуючи свої посадові обов'язки, вони завдавали темпу розвитку апарату державної влади Гетьманщини.

НЕАЛКОГОЛЬНІ НАПОЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

**ОКСАНА
ЛОМКО**

старший науковий співробітник
НІКЗ «Гетьманська столиця»

Що ж пила з неалкогольних напоїв козацька еліта? А те, що і зараз – узвар, чай та каву.

Кава набуває надзвичайного поширення в період Гетьманщини і стає «модним елементом» придворного життя, традиційним церемоніалом під час ділових засідань, рад, банкетів та частувань.

Архидиякон Павло Алеппський, описуючи подорож свого батька, антіохійського патріарха Макарія, до України, відзначає про його дарунок гетьману Богдану Хмельницькому – «посудину з кавовими бобами, оскільки той любов її». Брацлавський полковник Михайло Зеленський писав гетьману Івану Виговському: «оскільки ваша милість полюбить каву, дві оки (приблизно 1200 грамів) незабаром надсилаємо».

Не меншим гурманом кави був і гетьман Іван Мазепа. Чашка з написами «Іоана Мазепи» для «вина ісламу» є цьому підтвердження. «Вино ісламу» – таку абстрактну назву в ісламсько-арабській культурі мала кава. Здається що цей неалкогольний, не п'який напій, котрий стимулює інтелект, був навмисно створений для культури, що забороняє алкоголь. Подорожувачем Сходом завжди владав у вічі гарячий, чорний напій, яким турки й араби насолоджувалися так, як європейці вином і пивом.

Про каву згадують у своїх щоденниках і генеральний писар Пилип Орлик (називає напій «каффа»), і генеральний підскарбій Андрій Маркович (називає «каге»). Останній залишив такий опис старшинського бенкету: «На столі в час бенкету не знати, чого було більше – свого чи чужостороннього... Але не менше смаковиток привозили купці з різних сторін ... чай та каву».

Цікаво, що на теренах Російської імперії каву популяризував і запроваджував Петро I. Щоправда, тоді її називали здебільшого «гидким напоєм». Не дивлячись на це каву пили, адже це було престижно!

У середині XVII століття чай частково витісняє багатовікову українську практику виготовлення різних освіжаючих, тонізуючих, зігріваючих напоїв – наварів та узварів з місцевих рослин. Популярними рослинами для заварювання в Україні були листя іван-чаю, м'яти, материнки, чорниці, чебрецю, звіробою, пелюстками шипшини й троянди, липовий цвіт, свіжозрізані гілки вишні, малини, смородини й сливи тощо.

Одними з перших ввозити чай з Китаю до Європи почали португальці, голландці та англійці. Враховуючи широкі дипломатичні зв'язки батуринських гетьманів з різноманітними країнами не дивно, що чаювання стало повсякденним явищем. Спочатку він став відомим як лікувальний напій, але після

Чашка з написом «ІОАНА МАЗЕПИ», XVII століття.
З фондової колекції
Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО ПИСАРСЬКЕ ПЕРО XVII—XVIII СТОЛІТЬ?

**МАРИНА
ХАРМАК**

завідувач відділу історії Гетьманства НІКЗ «Гетьманська столиця»

Нині, пишучи свої нотатки ми не задумуємось, як це було складно й часом небезпечно у далекому XVII—XVIII столітті. Що використовували писарі для письма в якості ручки та з чого складалось чорнило?

Почнемо з того, що перед тим, як щось занотувати, ми, власне, купуємо ручку. А от у XVII—XVIII століттях писарю необхідно було спочатку виготовити писарське знаряддя. У якості цього інструменту використовували пташині пера. Так, згідно інструкції посібника німецьких каліграфів XVI—XVII ст. Х. Рідигера та Хр. Клаудія зручними для письма вважались пера з лівого крила птаха, а саме «від краю друге, третє чи четверте». Така ж рекомендація міститься й у французькому посібнику 1763 року каліграфа М. Паллафона. Пояснюється це тим, що маховим перам притаманна яскраво виражена асиметрія: передня сторона оперення («опахала») вужча за задню. Таким чином, якщо тримати перо з лівого крила, то біля великого пальця кисті буде вузька половинка опахала. Перо плавно направлене до плеча, не вивертається, лежить, як сказали б в давнину, «по руці». Для досягнення такого ефекту важливу роль грає ще одна особливість махових пер – вигин стрижня. Верхній край пер тонкий і вигнутий, а нижній – потовщений і майже без вигину. Форма прямого нижнього краю також мала значення. Так, у махових пер стрижень в нижній частині ствола («очин») не круглий, а сплющений (ограничений) з боків, завдяки чому його зручно затиснути між пальцями. До речі, сучасні правила каліграфії також рекомендують обирати ручку не круглу, а з 6–8 продовжними гранями – «для зручності тримання у руці».

Свіжі пера сушили по кілька місяців, потім зміцнювали, змочивши у воді і підігрівши на розігрітому піску (+60С°). Після таких процедур тонка жирна плівка з поверхні пера та серцевинка стриж-

ня легко видалялися, перетворюючи перо на пустотілу трубочку. Тепер можна було перейти до розмочування й заточування майбутнього письмового приладдя. Х. Рідигер та Хр. Клаудій радили розмочений у гарячій воді кінчик пера розрізати навпіл для витікання чорнил, потім зробити на ньому прямий або навскісний зріз. Для володарів почерку з правим нахилом писання зріз робили навскіс праворуч. Тим, хто писав літери, нахилиючи їх ліворуч, заточення пера рекомендували завершати скісним зрізом наліво. Якщо людина виводила літери вертикально, перо можна було заточити прямо (горизонтально). Важливу роль при виборі направлення завершального зрізу відігравав також характер документа. Наприклад, широкий косий зріз дозволяв виписати красиві літери з плавним переходом від тонких «волосяних» ліній (з опорою на тонкий кінчик навскісного зрізу) до широких «жирних» ліній (з опорою на всю ширину навскісного або прямого зрізу). Який би вид кінчика пера не обрав писар, його треба було зробити максимально охайно. На практиці ж писа-

рі для подовження терміну використання пера натирали його кінчик воском.

Мандрівний монах кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зиновій у вірші «О писарях розных...» звернув увагу на те, що робота писаря потребувала не лише терпіння, фізичних зусиль, уваги, а ще й була небезпечною. Справа в тім, що середньовічні чорнила, що використовували писарі, виготовлялися на основі з'єднань із небезпечним рідким металом – ртуттю. В Україні вказаний період популярними були й так звані «залізо-галові» чорнила. Вони виготовлялися з наростів листочків дуба з іншим небезпечним з'єднанням – залізним купоросом. Вдихаючи пари ртуті й купоросу чи облизуючи кінчик пера писар повільно псував своє здоров'я.

Сьогодні кулькові ручки виготовляються автоматизовано з найрізноманітніших матеріалів. Певною популярними вони є показником успішності й статусності власника. А колись, як бачимо, при виготовленні інструмента для письма увага в першу чергу зверталась на каліграфічні здібності писаря та його індивідуальні особливості писання.

Писар Генеральної військової канцелярії. Воскова реконструкція. НІКЗ «Гетьманська столиця».

Початок на стор. 4

декількох десятиліть його стали пити просто для задоволення. Чай був дуже дорогим, але модним. Чаювання отримало стильність та вишуканість. Для еліти, яка стежила за модою, він став невід'ємною частиною стилю.

Узвар давно заслужив собі звання українського національного напою. Здавалося б, звичайний компот із сушених фруктів – та його смак не сплутати ні з чим. Козацька еліта добре знала, що сухофрукти – чудове джерело вітамінів. В описі майна гетьмана Івана Самойловича серед переліку усіляких речей згадується корзина з кришенями (висушеними шматочками яблук), які були привезені з Глухова.

Узвар готували й готують із сушених фруктів – яблук, груш, вишень, слив, терену тощо. Основною вимогою при приготуванні узварів було дотримання послідовності закладання їх у посудину під час варіння, враховуючи, що тривалість варіння фруктів до м'якості різна, а з переверненими фруктами узвар несмачний. Тому спочатку до готовності варили сушені груші та яблука, а потім клали сливи, вишні, родзинки і давали один раз прокипіти. Після цього проварювали на фруктовому відварі бджолиний мед, заливали ним зварені до м'якості фрукти й ягоди, доводили до кипіння, ставляли у холодне місце і давали настоятися протягом 5–6 годин. Перед приготуванням узвару сушені фрукти близько 3-х годин тримали у

холодній воді для покращення смаку та зменшення часу варіння.

Традиційно узвар подавали до столу на Святвечір, та українцям він полюбився так, що його почали вживати у будь-який час.

Вся козацька еліта, в тому числі й батурицькі гетьмани, полюбляли пити добре знайомі нам неалкогольні напої: чай, каву та узвар. Потрібен був час, щоб звикнути до них так, як ми сьогодні, але саме у період Гетьманщини формується сутність та важливість кавового і чайного обряду. Адже ці напої не лише вгамовували спрагу, але й освіжали, бадьорили, були смачними і до того ж нагадували про гармонійну єдність людини з природою та іншими людьми.

РЕСТАВРАЦІЯ ПАЛАЦУ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО У 1947—1949 рр.

**Тетяна
ОКСІНЬ**

науковий
співробітник
НКЗ «Гетьманська
столиця»

Після Другої світової війни влада особливу увагу приділяла збереженню та реставрації пам'яток, що мали наукову, історичну або художню цінність. Зрозуміло, що до цього переліку потрапили і палац гетьмана Кирила Розумовського як пам'ятка архітектури кінця XVIII ст.

Нині документи реставрації палацу, яка відбувалася у 1947—1949 рр., – протоколи засідань архітектурної ради – зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України м. Київ. У фондах Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» знаходиться документація, яка стосується реставраційних робіт у палаці Кирила Розумовського в Батурині. Саме ці матеріали стали цінним джерелом у дослідженні долі палацово-паркового комплексу у ХХ ст.

З документів відомо, що обміривали, досліджували і розробляли проект реставрації палацу Розумовського із метою пристосування його під будинок відпочинку співробітники тресту «Будмонумент», а саме: керівник І.Я. Михайлівський, автор проекту М.Г. Терзів, конструктор І.П. Куц.

З 1947 р. розпочалися попередні роботи з виготовлення проекту реставрації, які вимагали виїзду спеціалістів на місце. Для розгляду на архітектурній раді майстри тресту підготували такі документи: історичну довідку, фото пам'ятки, пояснювальну записку, креслення всіх поверхів, розрізи будівлі.

Після затвердження проекту розпочалися безпосередні роботи. Так, кошторис на 1948 р. становив 1034596 крб. Того року планувалося провести земляні роботи (розібрати завали, вивезти сміття, вирити яму котловану для приміщення котельні), кам'яні роботи (кладку фундаментів, стін котельні, цегляні простінки, облаштування перекриття на горіщі; відновлення віконних та дверних рам), відновлення сходів, перекриття даху; зовнішнє та внутрішнє оздоблення, влаштування асфальтового покриття, а також виготовлення копій скульптур за античними зразками.

Роботи на 1949 р. були обраховані на суму 946928 руб. Планували завершити основні та виконати завершальні, оздоблювальні, роботи. Зокрема, встановлення косуарів та сходінок з мозаїчним оздобленням, облаштування мурованої підлоги з

мармуровими крихтами, покриття даху та куполів високоякісним металом, ви-

Рис. 1. Палац К. Розумовського. Фото 1940-х рр. із зібрання НКЗ «Гетьманська столиця».

Рис. 2. Палац К. Розумовського. Фото кінця 1940-х рр. із зібрання ДНАББ ім. В.Г. Заболотного.

Рис. 3. Палац К. Розумовського. Фото 1940-х рр. із зібрання Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація».

готовлення бюстів з гіпсу для актові залі, встановлення гіпсових вінків та гірлянд довжиною до 100 м, встановлення декоративних дерев'яних круглих колон біля головних сходів та в актовій залі.

Отже, протягом 1947—1949 рр. відбувалися роботи, пов'язані з реставрацією палацу гетьмана Кирила Розумовського та пристосуванням його під будинок відпочинку. Виявлені документи сприяють розумінню ходу реставрації та долі палацу у 1940-х рр. ХХ ст. Наразі нез'ясованим залишилися питання, чому реставрацію так і не завершили та де знаходяться іконографічні матеріали, зібрані авторами проекту.

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІТЕКТОРІВ ВЕНЕРОНІ ТА БАРТОЛІАТТІ В БАТУРИНІ

**Юлія
ФУРСОВА**

завідувач відділу
«Палац гетьмана
Кирила Розумовського»
НКЗ «Гетьманська
столиця»

Свої найамбітніші плани щодо нового будівництва гетьман Кирило Розумовський втілював у Батурині. У даній публікації розглянемо діяльність у столиці гетьманської держави архітекторів Венерони та Бартоліатті, які працювали тут на замовлення гетьмана Розумовського.

Щодо біографічних даних цих архітекторів, то на сьогодні залишилися поодинокі факти, які нам вдається дізнатися з праць відомих мистецтвознавців та ар-

хітекторів А. Грабаря та Ф. Горностаєва. У своїх публікаціях вони зазначають, що Йосиф Венероні був декоратором та походив з Мілана, а Францискус Бартоліатті – архітектор, родом з Лугано.

Час приїзду зодчих до гетьманської резиденції засвідчує лист гетьмана, датований 1757 р., в якому він зазначає: «Я весьма радуюсь о приезде двух итальянских архитекторов Венерони и Бартолиатти. Я желаю из них одного... Я ему дам 800 р. на год хотя кажется сие для украинской дешевизны в житие и много, а притом и стол мой когда я в Глухове живу или он при мне будет. К его услугам всегда». Як зазначав Отто фон Гун у книзі «Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию к осени 1805 года», ці архітектори завжди працювали разом, а сам гетьман Кирило Розумовський називав їх «inseparables» – нерозлучні. Зодчі стали на службу до

гетьмана відповідно до договору, який був укладений терміном на 5 років та містив низку вимог. Так, гетьман мав забезпечити архітекторів житлом, виплачувати їм щорічно по 450 руб. на рік. Окрім своїх безпосередніх обов'язків, архітектори мали навчати ще двох учнів архітектури. Крім того, у їх безпосередній обов'язки мало входити: «сочинять планы, рисунки, профили и протчее, что для строения домов, церквей, монастырей, башен, оград, мельницы, мосты и протчее, что к строению принадлежать будет».

З листа гетьмана від 23 березня 1760 р. дізнаємося, що Венероні та Бартоліатті пропрацювали в Батурині 2 роки та 9 місяців: «Бывшие в службе моей архитекторы тепер отпушены». Який обсяг робіт був ними виконаний, наразі не відомо. Проте з листа Кирила Розумовського до Григорія Теплова стає зрозумілим, що архітектори не викона-

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА НА КНИЖКОВІЙ ПОЛИЦІ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

**АНАСТАСІЯ
ОЛІЙНИК**

молодший науковий співробітник
НКЗ «Гетьманська столиця»

Гетьман Кирило Розумовський славився своїм захопленням до колекціонування книг. На сьогодні тема бібліотечного зібрання гетьмана вичерпно не розкрита. Тому нами було поставлене завдання детального вивчення книжкової колекції гетьмана, яка вміщувала різноманітні драматичні, поетичні, прозові твори. До цього переліку належали й періодичні видання другої половини XVIII – початку XIX ст. Тому для повноцінного та більш детального аналізу бібліотеки гетьмана варто звернути увагу на зібрання періодичних видань, адже вони відзначаються оперативністю та різноманітністю подання інформації, що дає можливість краще дослідити інтереси гетьмана на тлі епохи.

Відомості про вродовання гетьмана в періодиці ми можемо знайти у листі Андрія Розумовського до батька від 11 червня 1801 р., з якого нам відомо, що до цього року Кирило Розумовський отримував «журнали» Гуфланда та «Лондонський кур'єр». Такий вибір видань говорить про різнобічність інтересів гетьмана. Так, «журнал» Гуфланда висвітлював теоретичні основи медицини, провідні методики лікування тощо. Зовсім іншої тематики була газета «Лондонський кур'єр», яка публікувала місцеві новини та події. Проте у листі Андрій Розумовський зазначає, що гетьман більше «не бажає» отримувати дану періодику, тому він виписав ряд нових журналів та газет.

Загалом, згідно з даного листа, до Кирила Розумовського щороку мали надходити примірники близько 11 газет та журналів з Німеччини та Франції, відомості

про які наведено нижче. З вибору тематики періодичних видань можна робити висновки про вподобання та інтереси гетьмана.

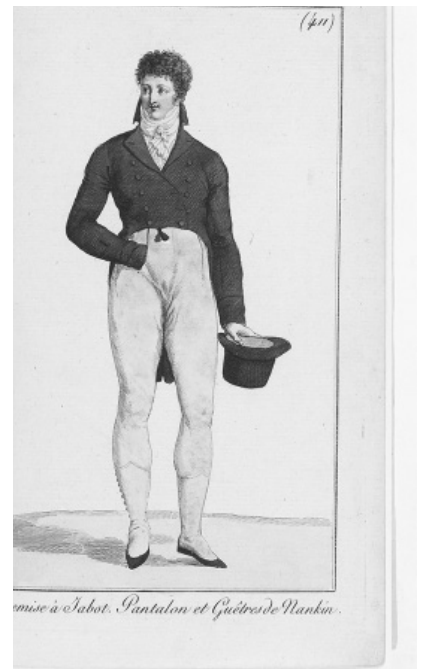
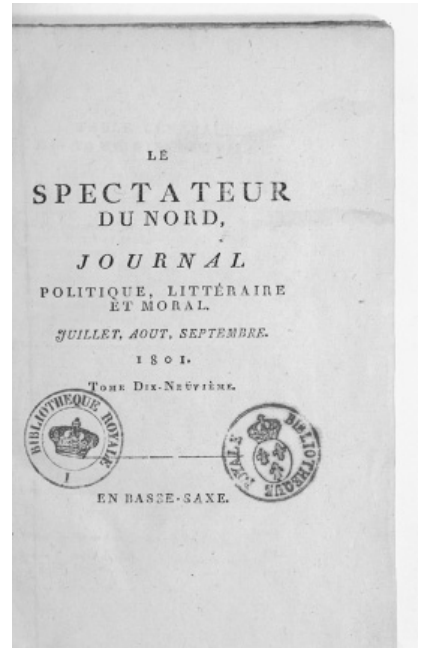
Так, Кирило Розумовський, якому на той час було вже 73 роки, прагнув бути у вирі важливих світових подій та новин, тому слідкував за місцевими французькими та німецькими газетами («Journal de Francfort», «Le Spectateur du Nord», «Hamburger Zeitung» та «Salzburger Journal»). Уже не будучи гетьманом, Кирило Розумовський продовжував цікавитись політикою та системою державного управління, про що свідчить підписка на газету «Mercure Universel». Навіть на схилі літ Кирило Розумовський слідкував за модою, тому не випадково на полиці його книжкової шафи лежали примірники журналу «Journal des Modes» – провідного французького видання.

Відомо, що Кирило Розумовський здобув гарну європейську освіту, займав посаду Президента Імператорської Академії наук. Тому не дивно, що протягом усього життя прагнув до джерел наукової інформації, якими на той час були видання «La decade philosophique» та «Annales des arts et des manufactures». Поряд із наукою важливе місце у житті гетьмана посідала література, про що свідчить приватна бібліотека, а також передплата низки літературних журналів – «Le Nord litteraire par Olivarius», «Le Mercure de France», «L'esprit des journaux».

Підсумувавши, можна сказати, що інтереси Кирила Розумовського були різнобічними. Вони засвідчують високу освіченість гетьмана, який навіть на схилі літ цікавився світовою політикою, літературою, наукою та навіть модою. Питання, що стосується дослідження бібліотечного зібрання гетьмана, потребує подальших наукових досліджень.

*Титульна сторінка журналу
«Le Spectateur du Nord». 1801 р. (згори)*

*Ілюстрація з журналу «Journal des Modes».
Вересень 1801 р. (унизу)*

Початок на стор. 6

ли побажань гетьмана, тож він був вкрай незадоволений їх роботою: «Люди, которые сделали мне два бесполезных и смешных проекта для моего дома в Батурине». Венерони та Бертоліатті аргументували це тим, що вони звикли працювати лише з кам'яними будовами.

З листа гетьмана, в якому він надає характеристику діяльності архітекторів у Батурині, ми можемо припустити, що ці зодчі мали займатися будівництвом гетьманського будинку або ж його перебудовою. Підтвердженням цьому ми знаходимо у листі гетьмана: «расположение комнат и удобства, оставленные на

усмотрение Теплова, не вызывают нареканий, однако деревянная конструкция, прочность каменного фундамента, расположение окон, их пропорция содержат грубейшие ошибки». Крім того, такі припущення підтверджуються працею П. Нечипоренка, який говорить, що у 1757 р., з батуринової цегельні було видано 242990 штук цегли на «новостроїщийся гетманский дом». Також у листі до М. Воронцова в 1757 р. гетьман пише: «Принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине».

Спираючись на лист гетьмана від 23 березня 1760 р., де згадується «здание деревянных ворот в его основании», можемо припустити, що ці архітектори мо-

гли працювати над дерев'яним парканом навколо гетьманської садиби. Цьому ми можемо знайти підтвердження у праці дослідника Нечипоренка, який подає інформацію, що у 1757–1758 рр. гетьманський служитель І. Гіршбергер піклується про постачання до гетьманської столиці деревини для потреб паркану навколо гетьманської садиби.

Питання, що стосуються відбудови Батурина часів Кирила Розумовського, зокрема, діяльність архітекторів, які працювали над розбудовою гетьманської столиці, сьогодні, попри наявні різноманітні дослідження, містять дуже скупі відомості, тому ця тема потребує подальших досліджень.

ЦЕХИ БАТУРИНА

НАТАЛІЯ
САЄНКОучений
секретар
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Для Батурина ранньомодерного часу була властива цехова організація ремесла, коли ремісники одного фаху в межах міста об'єднувалися у цехи. У місті працювали цехові й позацехові майстри більше 20-ти спеціальностей. Виробництво зосереджувалося у їхніх домівках, майстернях чи спеціальних приміщеннях: скотобійних, цегельнях, кузнях, винокурнях тощо. В 1660-х рр. у місті існувало щонайменше два цехи, з яких достеменно відомий лише кушнірський. Другим цехом, ймовірно, був шевський, до якого входило 10 дворів ремісників посполитського стану.

Тривале перебування у місті гетьманських резиденцій (1669–1708 рр.), безперечно, наклало свій відбиток на стан місцевого ремесла і перелік спеціальностей. Наприклад, у місті з'явився цех музик, а у сусідньому селі Обмачів, де знаходився Обмачівський гетьманський двір, ще й у 1725 р. було 48 дворів палубничих (від слова «палуба» – великий критий віз). Це були козакі, служба яких полягала у супроводі гетьмана під час поїздок. А коли гетьман перебував вдома і нікуди не їхав – у догляді за палубами. До Обмачівського дору належали також вовгогони – професійні мисливці. Вони ловили гетьманам звірину і організовували полювання, яке було частиною гетьманського придворного життя.

Станом на 1725 р. у Батурині існувало 9 цехів: шевський, кравецький, ковальський, калачницький, різницький, гончарський і теслярський та цех музик.

У 1731 р. обмачівських палубничих нараховувалося 60 дворів. Це соціо професійне об'єднання існувало тут до кінця гетьманування Данила Апостола (1734 р.).

У 1750 р. в Батурині функціонували цехові об'єднання шевців, кравців, ткачів, калачників, гончарів, різників і ковалів, а також крамарів і рибалок. Порівнюючи статистичні дані відомостей за 1725 і 1750 рр., можемо

зробити висновок, що найчисельнішим у Батурині першої половини XVIII ст. був шевський цех, на другому місці був кравецький, потім – ткацький і калачницький. Кількість ковалів і різників до середини століття дещо зменшилася, при цьому збільшилася чисельність гончарів. Об'єднання музик зникло.

У другій половині XVIII ст. картина батуринського ремесла змінилася. Переважна більшість майстрів не входила до цехів. Причинами цього була втрата цехами незалежності й поступове підкорення їх місцевій адміністрації та козацькій старшині, що виражалось в збільшенні різних податків, повинностей і зборів, які мусили виконувати чи сплачувати цехові ремісники. Тому у відомостях про батуринських ремісників зазначали: «в цех не записан».

У цей час першість за кількістю домогосподарств ремісників склали теслі (25 дворів). Саме цих фахівців потребували об'єкти численних гетьманських будов. На другому місці стояли шевці (19 дворів), на третьому – ковалі (10 дворів). Далі йшли кравці, ткачі, римарі й різники.

Своє виробництво батуринські ремісники розміщували у власних дворах, тобто в житловій забудові Батурина. Але на головній вулиці Батурина XVIII ст. Київській у часи Розумовського ремісничих дворів не було.

Теслі проживали на вулицях північно-західного передмістя Батурина (Горбанівка), на вулицях подолу і на засеймівських передмістях. Двори шевців стояли на найбільш населених і максимально близьких до центру вулицях нагірних передмість. Це пояснюється тяжінням їхнього виробництва до споживача.

Довільно розселилися на форштадтах Батурина кравці та ткачі.

Ковалі також мешкали на передмістях. На кожному кутку була своя кузня. При тому батуринське ковальське виробництво мало і чітко окреслену ділянку в місті: заразом 9 кузень стояли на «городовому місці навпроти Городка» – за сучасною адресою вул. Партизанська, 1 (на території садиби Батуринської спеціальної школи-інтернату I-II ступенів). Опустіле після руйнування у 1708 р. високе «городове місце», обмежене з одного боку ярмом, а з іншого – ровом, вочевидь, відповідало потребам пожежної безпеки і водночас було наближене до споживача ковальської продукції та шляхів.

Різники мешкали в місті на 4-х вулицях: Кривій, Підзамковій, Корніївці та Береговій, – на південно-східному, близькому до центру передмістя Батурина.

Двори калачників також були наближені до центру, і лише один був на Горбанівці – північному форштадті.

У 1767–1768 рр. у Батурині було

Ковалі-цеховики ранньомодерного часу.

3 двори бондарів і 1 гончарський, мешкав 1 музика, 1 котляр та 1 кушнір, який шив шапки.

Отже, цехове ремесло залишалося домінуючим у Батурині до середини XVIII ст., коли у місті з'явилися більш промислові об'єкти: суконна мануфактура, лісопилна й інші підприємства гетьмана Кирила Розумовського.

Науково-популярна газета «Слово «Гетьманської столиці»

Засновник і видавець: Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»
Свідощтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
№ ЧГ 352-08 від 28.07.2006 р.

Адреса редакції: вул. Гетьманська, 74, м. Батурин Чернігівської обл., 16512, Україна
E-mail: baturin.capital@ukr.net, веб-сайт: <http://www.baturin-capital.gov.ua>
тел./факс: +380-4635-48437, тел. +380-4635-48013
Обсяг – 1,0 друк. арк.

Газета віддрукована у видавництві ПП Лисенко М.М.
(вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600)

Тираж 1000 прим. Зам. № 1869.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів)
За точність викладених фактів і цитувань несе відповідальність автор (автори)

РОЗПОВСЮДЖУЄТЬСЯ БЕЗКОШТОВНО

Редакційна колегія

Кіашко Любов Григорівна
(редактор)
Саєнко Наталія Анатоліївна
(відповідальний секретар)
Зозуля Сергій Юрійович
Огєвська Руслана Іванівна
Новік Оксана Андріївна

Редакція запрошує до співпраці професійних науковців, краєзнавців-аматорів, шанувальників історії